

NEKI PROBLEMI PALEOLITIKA U SJEVERNOJ BOSNI

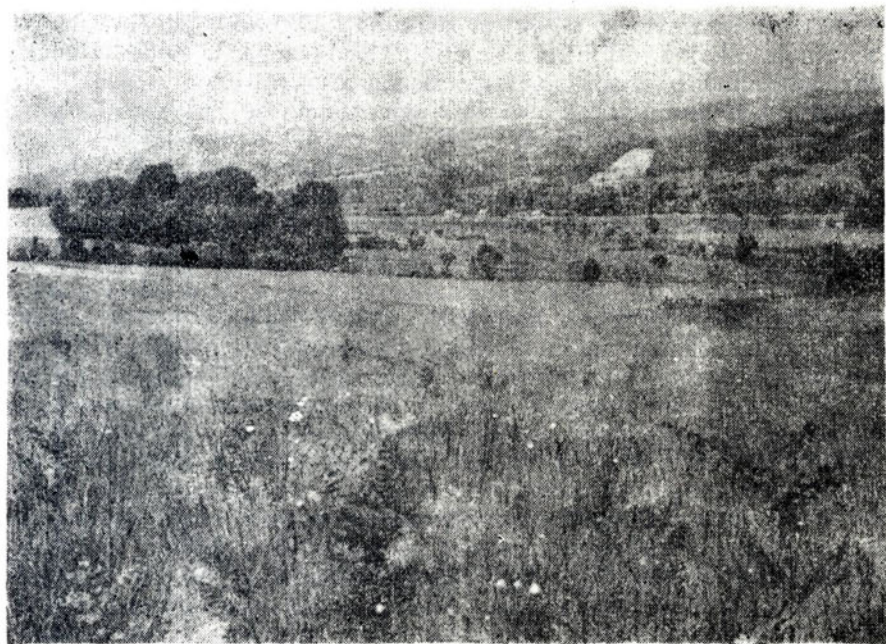
Uz tridesetu godišnjicu otkrića prvog nalazišta 1949—1979.

Paleolitik sjeverne Bosne predstavlja zatvorenu i u širem teritorijalnom okviru definiranu cjelinu. Zbog toga u ovom slučaju rado govorimo o regiji sjeverne Bosne kao prostoru u kojem se gotovo na svakom koraku može naići na manje ili veće skupine ostataka staništa paleolitskih ljudi. Ta regija je oko 60 km široki pojas južno od Save, koji se proteže od istočnih padina Kozare do doline rijeke Drine. Veće aglomeracije zapažaju se osobito oko ušća Usore u Bosnu, na donjoj Bosni i oko sastava Velike i Male Ukrične, pa nizvodno odatle sve do ušća u Savu.

Prvi tragovi na tom prostoru otkriveni su u ljetu 1949. godine na brežuljku KAMEN u Makljenovcu kod Doboja. To je, u ono doba, za arheološku nauku u Bosni i Hercegovini predstavljalo izvanrednu novost i obogaćenje ne samo zbog toga što je paleolitik do tada ovdje bio nepoznat nego i zbog geomorfoloških uvjeta u kojima je došlo od ovog otkrića. Ilovača žućkastosmeđe boje, neodređenog porijekla, krila je ostatke ljudskog staništa koje se već na prvi pogled moglo približno opredijeliti u würmsko ledeno doba. Taj nalaz je po mnogočemu ukazivao na pravac kojim je trebalo poći u traženju kulturne zaostavštine pračovjeka. Naime, panonski region sjeverne Bosne u svom najvećem dijelu prekriven je svjetlosmedom ilovačom, što je već prilikom prvog nalazišta dalo signal da su mogućnosti nalaza ovdje bile velike. Trebalo je zato ustanoviti još jednu važnu komponentu ovog problema, onu sociološku. Kakov tip terena je preferirao pračovjek da bi se slični ostaci mogli identificirati i na drugim mjestima — to je bio jedan od osnovnih problema. U tom pogledu nalazište na Kamenu bilo je, na sreću, karakteristično — istina više u geomorfološkom, a manje u geološkom smislu. Paleolitski ljudi u vrijeme posljednjeg ledenog doba birali su, naime, za svoje naseljavanje niske brežuljke pri rubovima rječnih dolina, pogotovo u blizini većih izvora i sastava rijeka.

S ovim prvim saznanjima o karakteru sjevernobosanskog paleolitika pošlo se u potragu za novim lokalitetima, što je već u narednim godinama rezultiralo otkrićima neslućeno brojnih nalazišta. Danas ih ondje ima na oko 100 mjesta, a pretpostavlja se da mnoga uopće još nisu otkrivena.

Teže su se razvijali sami poslovi na njihovom iskopavanju. Ustaljeni i dobro poznati pristup takvim radovima, prakticiran osobito u pećinama, ovdje se pokazao nedostatnim. Ilovača kao kiselo tlo bila je vrlo loš konzervator ionako škrte zaostavštine pračovjeka. Ostaci su, uz to, ležali vrlo plitko — od 20 do 90 cm duboko ispod površine zemlje, zbog čega su bili izloženi često ostrim klimatskim promjenama. To se za nekoliko desetaka hiljada godina nepovoljno odrazilo na njihovu očuvanost. Od svega su ovdje ostale neoštećene samo kremene alatke. Bila je osobito velika šteta što su kosti životinja koje je pračovjek ubijao da bi se njihovim mesom prehranio, a krznom zaodjenuo, bile potpuno uništene.

Sl. 1. Kulaši u dolini Ukrine, pogled sa Male Gradine na Lušćie

Pristupajući rješavanju mnogih zagonetki što ih je nametalo traganje za pračovjekom na brežuljcima sjeverne Bosne, arheologija je kao društvena nauka bila sama za sebe prilično bespomoćna. Paleopedologija i kvartarna geologija bile su, zbog toga, prve dvije naučne discipline uz čiju su se pomoć mogli određenije utvrditi uslovi života praljuda i starost nalazišta. Za arheologa to nisu osobite tajne, ali su bile dokaz više u konkretnim slučajevima. Znatnu pomoć pružila su i palinološka istraživanja. Iako su ilovače u biti kisela tla, u njima su mjestimično ostale sačuvane fosilne peludi starih, dijelom već izumrlih biljaka, kao svjedoci prirodnih uvjeta

koji su okruživali pračovjeka. Proces njihove fosilizacije izgleda da se dogodio prije nego što je tlo postalo kiselo, jer su se na taj način mogla otrgnuti od propasti ta mikroskopski sitna zrnca.

Istraživanja kvartarnih sedimenata u sjevernoj Bosni postavljena su zato kao široka interdisciplinarna akcija čiji su rezultati predstavljali konglomerat mnogih faktora važnih u traženju ostataka paleolitskih ljudi. Za razliku od pećina u kojima je naseljavanje čovjeka bilo ograničeno na sasvim određen i odlično zaštićen prostor, ustanovljavanje tragova paleolitskih prebivališta na otvorenom terenu otežano je, naime, ne samo karakterom depozita nego i praktično neograničenim mogućnostima širenja naselja u svim pravcima, što je naročito teško pratiti na površini zemlje.

Što se kulture tiče, paleolitski stanovnici sjeverne Bosne razvijali su se unutar određenog vremena i već poznatih evropskih shema, u tri etape. Tehnički ih zovemo: moustérien, aurignacien i gravettien. Svakim od ovih pojmova obuhvaćen je određen stupanj kulturnog razvoja čovjeka. Nosioci moustériena su paleoantropi — ljudi neandertalske vrste. Nosioci aurignaciena i gravettienena bili su tzv. neantropi, tj. pripadnici vrste *Homo sapiens*.

Prisustvo moustériena u sjevernobosanskoj paleolitskoj regiji je činjenica koja ne predstavlja nikakvu osobitost u odnosu na ostalu Evropu, pa tako ni ne izaziva potrebu osobitih diskusija. Pod moustérienom zapravo podrazumijevamo čitav kompleks oblika alati koji su zajednički za velika prostranstva. Neandertalski čovjek je vrsta koja je, između ostaloga, hiljadama godina boravila u Evropi, pa joj svojim prisustvom davala poseban pečat. Međutim, kada su se u ovim krajevima pojavili novi ljudi, oni vrste *Homo sapiens* — a to su, uzgred rečeno, naši neposredni preci, neandertalci su, iz nama nepoznatih razloga, počeli nestajati. Iščezli su tamo negdje prije 35.000 godina, a nama uzroci i način njihovog nestajanja nisu uopće poznati. Bolest, degeneracija ili nasilje konkurentnih vrsta mogli su biti neposredan razlog odumiranja neandertalaca. Postoje mišljenja da je *Homo sapiens* bio vrlo prodoran tip — čak do te mjere da je neposredno prouzročio propast svojih prethodnika.

Prisustvo vrste *Homo sapiens* u Evropi karakterizira izvjesno dijeljenje ljudi u grupacije koje se razlikuju po svom izgledu, intelektualnim sposobnostima i — što je posebno zanimljivo — po oblicima kulture. U ovo doba koje nazivamo mladim paleolitikom, ne možemo više govoriti o jednoj jedinstvenoj evropskoj kulturi kao što je to bio slučaj sa neandertalcima i moustérienom. U doba mladog paleolitika, na tlu današnje Evrope formiraju se kulturne zone u kojima ljudi, odijeljeni jedni od drugih, stvaraju posebne kulture. Razlike među pojedinim regijama vremenom postaju upadljivo velike. Tako su ljudi magdalenijenske kulture u Francuskoj i Španiji razvijali, na primjer, visoku umjetnost, slikajući životinje na stijenama pećina. Njihovi savremenici u unutrašnjosti kontinenta, međutim, ne pomišljaju na tako što. Znači da pojedine skupine karak-

teriziraju neke specifičnosti vlastite kulture, izgrađene odvojeno prema vlastitim sklonostima i vještini. Tako i razvoj u mlađem paleolitu sjeverne Bosne pokazuje specifičnosti koje su ograničene samo na području Panonske nizine i njenih rubnih područja. Nalazišta slična onima u Bosni otkrivena su, naime, u području Vršca, zatim u rumunjskom dijelu Banata, pa u Mađarskoj i Slovačkoj. U pripanonskom dijelu Austrije istraživanja se do sada nisu vršila, tako da je zapadnopanonska rubna oblast: Burgenland — Gradište i dijelovi Štajerske u Austriji, u pogledu paleolitika još uvijek nepoznata zemlja.

Aurignacien i gravettien javljaju se u sjevernoj Bosni u specifičnim tipološkim kompozicijama, naročito u odnosu na zapadnu Evropu. Zbog toga se ti nazivi u slučaju Bosne mogu samo uvjetno primjenjivati. Postoje, naime, neki oblici oruđa koji su, bez sumnje, karakteristični za ove kulture u klasičnom smislu, kao što su totalno retuširane lamine, njuškasta strgala, strgala na vrhu lamine i još neki tipovi alatki, ali, — uzeto u cjelini — aurignacien sjeverne Bosne je u svojoj biti ipak neka regionalno specifična »panonska« varijanta ove kulture.

Ništa bolje nije ni sa gravettienom. I u ovom slučaju, naime, mi se susrećemo s pojedinačnim vrstama alatki koje su svojstvene ovom kulturnom stupnju, no ipak, gledano u cjelini, skupnost tih objekata u sjevernoj Bosni pokazuje mnoge inačice u odnosu na standardnu definiciju gravettiena u zapadnoj Evropi. One su razumljive ako uzmemo u obzir činjenicu da u ovim krajevima ne dolazi do onako živahnog i mnogostrukog razvoja kultura kako se to dogodilo u klasičnoj zemlji paleolitika — u Francuskoj, gdje poslije epohe gravettiena, oko 23.000 godina prije nas, nadolaze solutréen i magdalénien. Ove dvije kulture popunjavaju u zapadnoj Evropi preostalo vrijeme paleolitika do oko 10.000 godina prije nas, kada nastaje vrijeme mezolitika a time i prelaska na sistematsko privređivanje — na zasijavanje prvih žitarica i domestikaciju životinja. Protivno razvoju u zapadnoj Evropi, u sjevernoj Bosni jednom prihvaćeni oblici alatki (gravettien) nastavljaju, očigledno, svoju egzistenciju tokom čitavog preostalog razdoblja mlađeg paleolitika. Gravettien ovdje čini, zapravo, poutku na koju se nadovezuju druge oblikovane varijante, uvjetovane vremenom i kontaktima ovih ljudi s nosiocima drugih kultura u Evropi.

Prema dosad postignutim rezultatima može se pretpostaviti da intenzivnije naseljavanje sjevernobosanske regije skupinama praljudi otpočinje oko 60.000 godina prije nas (BP). Završetak života na tom području nije još poznat, jer je prebivalište Kadar, koje je bilo naseljeno oko 16.000 do 15.000 godina prije sadašnjeg vremena, za sada najmlađe poznato paleolitsko nalazište u ovom kraju. Arheološki materijal otkriven je ovdje pri vrhu sloja ilovače u kojoj inače i na drugim mjestima u regiji nalazimo ostatke paleolitskih stanica. Time zato nije rečeno da bi nalazi s Kadra potjecali s kraja

epohe čije spomenike sadrži ova ilovača. U sjevernoj Bosni su tardiglacijalni slojevi potpuno erodirani, tako da se pri vrhu slojeva ilovače danas vjerojatno nalaze tragovi paleolitskih stanica iz nekoliko raznih epoha.

Sl. 2. Kadar kod Odžaka, pogled sa Save prema nalazištu

Mi ne znamo što se događa na ovom terenu u vremenu od 14.000 do 10.000 godina BP, poslije čega nastupa epoha srednjeg kamenog doba — mezolitika. Izuzetno su na jednom mjestu, na brežuljku Crkvina poviše ušća Usore u Bosnu, otkrivene neke kremenene alatke i rijetki sitni ulomci keramike u sloju zemlje praškaste konstitucije, koja se, gotovo po pravilu, javlja iznad ilovače — nosioca paleolitskih ostataka. Po svemu sudeći, ovaj sloj bi se mogao pripisati ranom atlantikumu, a po tome bi se kultura u njemu mogla prihvatiti kao vrlo rani neolitik.

Posebno zanimljiv problem vezan za paleolitik sjeverne Bosne predstavljaju ostaci nekadašnjih staništa pračovjeka. Oni su smješteni na otvorenom prostoru, na brežuljcima pored rijeka. Položaji su tako tipični da se može govoriti gotovo o pravilu po kojima su praljudi odabirali ovdje mjesta za prebivanje. Zaobljeni vrhovi brežova, obično pri rubu dolina, predstavljaju standard od kojeg se tek u neznatnim slučajevima odstupalo. Stiče se dojam da pračovjek

nije bio ugrožavan, bilo životinjama, bilo skupinama drugih ljudi. On je bio — kako se čini — gospodar u ambijentu koji je zaposjedao.

Upadljivo istaknut položaj prebivališta omogućavao mu je kontrolu šire regije. Ta kontrola bila je, prije svega, usmjerena na divljač, a to znači da su pobude za izbor položaja bile praktične prirode.

Pejzaž je bila vlažna tundra. Nisko drveće i trava, čini se da su bili osobito pogodni za praćenje kretanja životinja, dok su u isto doba omogućavali lovcima da se uspješno sakrivaju, ali i dovoljno približe plijenu.

Podaci o izgledu prebivališta su vrlo škrti. Zakloni u doba moustériena sačuvali su se u regijama vrlo udaljenim od Bosne. To je, prije svih, Molodova na Dnjestru, gdje su se za konstrukciju šatorskog skeleta koristile velike mamutove kosti, položene u ovalu veličine 10 x 6 metara. Kosti su služile za pričvršćivanje koža kojima je šator bio pokriven. Natkriveni prostor bio je podijeljen pregradom u dva odjeljka, a svaki je imao svoj posebni ulaz.

Iz istog vremena potječe i stanište što je otkriveno u Ilskoj na zapadnom rubu Kavkaza, gdje je otkriven okvir od kamenja kružnog oblika u promjeru od 5 metara.

Kampovi iz vremena moustériena bili su relativno manjeg obujma. Nastanjena površina bila je u prosjeku oko tridesetak metara u promjeru, što znači da je jedno takvo prebivalište pokrivalo površinu od oko 700 m².

Mlađe paleolitske populacije bile su brojnije, pa je zbog toga i veličina zaposjednutog zemljišta bila odgovarajuće prostranija. Tako je arheološki prostor na Kadru kod Odžaka bio oko 150 m dužine i preko 30 m širine, što čini površinu od približno jednog hektara. Čini se da su se ljudi u kasnom paleolitiku rado udruživali u veće zajednice, što znači da je i organizacija takvih zajednica bila na mnogo većem stupnju nego u prethodnim periodima. U nekim istočnoevropskim nalazištima naseljeni prostor protezao se po nekoliko kilometara, tako je bilo u Predmostima, Donjim Vrstonicama i Kostjenkama.

Stjecajem okolnosti u sjevernoj Bosni nisu se sačuvali tragovi zaklona u kojima su praljudi tražili zaštitu od vremenskih nepogoda. Klima je bila dosta vlažna ne samo u vrijeme prisustva praljudi u ovim krajevima nego i u intervalima kada ih ovdje nije bilo (ili još nisu ustanovljeni takvi tragovi). Kiše su osobito sastojinom ugljičnog dioksida kemijski transformirale lesno tlo oduzimajući mu kalcijev karbonat i pretvarajući ga tako u ilovaču. One su dovele do raspadanja svih organskih materija, pa tako i elemenata od kojih su bili izgrađeni šatori. Transformirajući se iz lesa u beskarbonatnu ilovaču, u zemlji u kojoj su još pod konac ledenog doba nesumnjivo postojale deformacije tla nastale radom ljudi na podi-

zanju zakloništa — bile su potpuno izbrisane. Preciznim mjerenjima položaja kremenih artefakata na Visokom brdu u Lupljanici kod Dervente i Kadru kod Odžaka, pokušalo se ustanoviti kolike su udubine u nekadašnjoj površini prebivališta, a time i mogućnosti identifikacije mjesta sa zemunicama. No, ugibanja tla i vertikalna pomicanja kremenica na nekom prostoru mogla su nastati i zbog smrzavanja, odnosno otkravljanja zemljišta, klizanja zemljišta i drugih uzroka.

Sl. 3. Londža u Makljenovcu kod Doboja, retuširana lamina (moustérien)

Sl. 4. Londža u Makljenovcu kod Doboja, moustérienska strugalica

Mlade paleolitske nastambe su obično ukopavane u zemlju, ali to nije pravilo jer se već na više mjesta moglo ustanoviti postojanje šatora, koji su bili podizani na površini zemlje bez ikakve prethodne pripreme terena.

Što se ukopanih nastambi tiče, osobito je impresivan bio nalaz šest zemunica u Timonovki (Ukrajina). One su bile četvrtastog oblika oko 6 do 10 m dužine i 3 do 3,5 m širine. Bile su ukopane u zemlju oko 2,5 do 3 m. Preko jama je bio položen red greda, a na njih je bila nasuta zemlja. U prostor se silazilo rampom od 1 m širine i oko 2,5 m dužine. U Langmannersdorfu u Donjoj Austriji također je otkrivena mladepaleolitska zemunica okruglog oblika s promjerom od 2,5 m, usječena u zemlju. Tip nastambi kakve su u Timonovki i Langmannersdorfu dosta je rijedak.

Okruglih nastambi nađeno je u Telmanu kod Kostjenka, Gararinu na Donu, Dobraničevskoj, Oltenu u Švajcarskoj, Donjim Vêstonicama i Pavlovu u Moravskoj; ovalnih do nepravilnih oblika u Kostjenkama, Avdejevu, Buretu (Sibirija), Mezinu na Desnoj, Puškarima na Desnoj, Donjim Vêstonicama, Pavlovu i Ostravi — Petřkovicama, a blisko četverokutu u Moraványma i u Campo delle Piane kod Pescare. Prostori su oko 2 do 5 metara širine i vrlo različite dužine — u iznimnim slučajevima čak i do 30 metara, tako u Kostjenkama od 21 do 34 m, u Puškarima 12 m, a u Malti 9 metara. Ognjišta u nastambama bila su različita, ponekad vrlo jednostavno ograđena kamenjem, a ponekad — kao u Pavlovu i Donjim Vêstonicama — bila su izgrađena od ilovače u obliku krušnih peći. U Oelknitzu u Tiringiji otkriveni su tragovi ražnja. Broj ognjišta u nastambama bio je različit, ponekad je bilo samo jedno, a nekad i po nekoliko u jednoj nastambi.

Iskustvom sa drugih nalazišta u sličnim prilikama moguće je pretpostaviti da su na brežuljcima pored sjevernobosanskih rijeka postojale skupine zakloništa koje su u obliku zemunica ili šatora služile kao prebivališta ljudi. Ovi potonji mogli su biti u prevazi. Osnovu im je činio skelet od grubo obrađenih greda preko kojih su polagane životinjske kože. Za konstrukciju su upotrebljavane i kosti velikih životinja, no ta vrsta materijala u sjevernoj Bosni nije se uopće sačuvala. Zanimljivo je, međutim, da ni na jednom nalazištu nisu otkrivene skupine kamenja koje su mogle štiti šatorske kože i grede.

Podizanje zakloništa bilo je povezano s pripremnim radovima, osobito iskopima zemlje. Ukopavanjem zakloništa u zemlju, a o čemu blijedu sliku pružaju otkrića udubljenja na Visokom brdu i Kadru, postizala se bolja zaštita od hladnoće, osobito korišćenjem prirodne topline zemlje ispod zamrznute kore. Podnica u prostoriji bila je obložena krznom, a ponekad i popločana kamenom. Otkrivene jame govore da su zemunice mogle biti ovalnog oblika, rjeđe okrugle ili sasvim nepravilne. Bilo ih je vrlo malih, ali i toliko prostраниh da ih tadašnjim sredstvima nije bilo moguće natkriti. One su vjerojatno služile za okupljanje porodica u ljetnim mjesecima. Neke su očito bile trajnijeg karaktera, što je znak permanentnog zaposjedanja nekog mjesta. Neke, očito lake konstrukcije, korištene su za privremena zadržavanja na nekom mjestu. Otkrićem ostataka

kulture pračovjeka u pećini Rastuši kod Teslića stiče se dojam da su se praljudi s otvorenih naselja u dolini Ukrine i Usore, u hladnije doba godine povlačili u zatvoreni i u termičkom pogledu stabilniji prostor. To su, dakako, za sada samo pretpostavke. Inače se za vrijeme mlađeg paleolitika, osobito u fazama gravettiena, mogu pretpostaviti tendencije ka sjedilaštvu, čemu u prilog govori neobično velik broj kremenih izradovina na Kadru kod Odžaka.

Epoha gravettiena je, i inače, u mnogočemu zanimljiva kada se pokušavaju rekonstruirati životne prilike, a pri tome i kultura stanovanja pračovjeka u panonskoj regiji sjeverne Bosne. U Kostjenkama i Avđejevu na Donu, ali i u Donjim Vêstonicama u Moravskoj, sačuvani su obrisi čitavih »naselja«. Na taj način moguće je rekonstruirati odnose između pojedinih objekata. Na temelju saznanja o životu danas postojećih primitivnih zajednica, moguće je pretpostaviti da je u jedno osrednje zaklonište mogla stati zajednica od 20 do 25 ljudi. S obzirom da je na jednom mjestu bilo oko 5 do 6 ovakvih zakloništa u isto vrijeme, npr. u Donjim Vêstonicama, onda se na jednom logorištu društvo sastojalo od oko 100 do 150 ljudi. Na Kadru kod Odžaka moglo ih je biti i više s obzirom na veličinu zaposjednutog prostora.

ZUR PROBLEMATIK DES PALAOLITHIKUMS IN NORDBOSNIEN

Die paläolithischen Fundstellen in Nordbosnien bilden gemeinsam, in geologischer und kultureller Hinsicht, ein einheitliches Gebiet, das einen 60 Km breiten und über 100 Km langen Landstreifen südlich der Save bildet. Ihre ersten Spuren wurden 1949. auf dem Hügel Kamen in Makljenovac bei Doboj entdeckt. Die meisten Stationen befinden sich in den Tälern der Flüsse Usora, Spreča, Bosna, Ukrina und Save. Sie befinden sich, in ockerfarbenem Lehm eingebettet, auf den niedrigen Hügeln gelegen, die von Resten der abgetragenen tertiären Schotterterrassen, gebildet, und mit einer Humusschicht bedeckt wurden. Die kulturtragenden Lehmschichten gehören im allgemeinen der Würmeiszeit. Knochenreste konnten sich hier nicht erhalten.

Ältere Kulturschichten gehören dem Moustérien. Darüber liegt das Aurignacien, und die späten Phasen gehören dem Gravettien. Nach bisherigen Forschungsergebnissen ist es hier kaum eine ununterbrochene Reihenfolge der Kulturen zu verfolgen; im Gegenteil sind die Lücken in dieser lokalen Kulturentwicklung noch sehr gross.

Spuren des Mesolithikums wurden bis heute nicht festgestellt.